

СТРАТЕГІЧНІ КОМУНІКАЦІЇ

**КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТУ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

185 РОКІВ

**ІНСТИТУТУ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

75 років

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

СТРАТЕГІЧНІ КОМУНІКАЦІЇ

ПІДРУЧНИК

для студентів закладів вищої освіти,
які навчаються за спеціальністю
«Міжнародні відносини, суспільні комунікації
та регіональні студії»

Київ
«ВАДЕКС»
2019

TARAS SHEVCHENKO
NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

STRATEGIC COMMUNICATIONS

TEXTBOOK

for students of higher education institutions studying in the specialty
‘International relations, public communications and regional
studies’

Kyiv
«VADEX»
2019

УДК 327.316.77

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол №2 від 24 вересня 2019 р.)

Всі права застережені. Розповсюдження і тиражування без
офіційного дозволу видавництва заборонено.

Рецензенти:

д.політ.наук, проф. **О. В. Шевчук** (Чорноморський
національний університет імені Петра Могили)

д.політ.наук, проф. **О. І. Брусиловська** (Одеський
національний університет ім. І. І. Мечникова)

д.політ.наук, проф. **С. Г. Федуняк** (Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича)

С 83 **Стратегічні комунікації. Підручник.** – К. : Вадекс,
2019. – 446 с.

ISBN 978-966-9725-55-4

Підручник присвячено теорії і практиці стратегічних комунікацій як складової зовнішньої політики міжнародних акторів і системи міжнародної взаємодії. У підручнику подано тлумачення основних понять стратегічних комунікацій, охарактеризовано сучасні теорії стратегічного наративу, розглянуто складові стратегічних комунікацій, проаналізовано практику використання стратегічних комунікацій міжнародних організацій та національних держав, представлено зарубіжні і вітчизняні освітні програми зі стратегічних комунікацій у сфері міжнародних відносин, безпеки, урядових комунікацій, медіа та соціальних мереж. Підручник розрахований на студентів, які навчаються за спеціальністю «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії», науковців, викладачів, фахівців та аспірантів.

УДК 327.316.77

ISBN 978-966-9725-55-4

© Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
Глава 1. Стратегічний наратив: науковий дискурс (І. І. Погорська).....	10
Глава 2. Глобальна війна гранд–наративів у сучасну добу (М. А. Ожеван).....	60
Глава 3. Стратегічні комунікації в міжнародних відносинах (В. В. Копійка).....	97
Глава 4. Стратегічні комунікації США: історія, доктрина і практика (Є. А. Макаренко).....	131
Глава 5. Пріоритети стратегічних комунікацій у сфері зовнішньої і безпекової політики ЄС (Є. Б. Тихомирова).....	181
Глава 6. Стратегічні комунікації ЄС щодо кліматичних змін (О. В. Шевченко).....	219
Глава 7. Стратегічні комунікації європейських країн: Велика Британія, Франція, ФРН (І. О. Мінгазутдінов, Г. І. Мінгазутдінова).....	254
Глава 8. Стратегічні комунікації КНР: зовнішньополітичні, економічні та безпекові аспекти (В. М. Бебик).....	285
Глава 9. Євроатлантичний вимір системи стратегічних комунікацій у форматі відносин НАТО–Україна (В. В. Петров).....	316
Глава 10. Стратегічні комунікації України: євроінтеграційний контекст (Н. О. Піпченко, М. М. Рижков).....	343
Глава 11. Національна ідея як інструмент деструктивних стратегічних комунікацій (Є. А. Макаренко).....	369

Глава 12. Фаховий концепт стратегічних комунікацій: зарубіжна і українська освітня практика (С. І. Даниленко).....	407
Питання для самоконтролю.....	436
Теми для обговорення.....	437
Завдання для самостійної роботи.....	438
ПІСЛЯМОВА.....	440
ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ.....	443

ГЛАВА 5

ПРІОРИТЕТИ СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ У СФЕРІ ЗОВНІШНЬОЇ І БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ ЄС

Виникнення самої ідеї використання інноваційних комунікативних технологій у діяльності представницьких інституцій ЄС, зазначається у численних зарубіжних і вітчизняних дослідженнях, зумовлено динамічним та інтенсивним розвитком міжнародної взаємодії інтеграційного об'єднання, в результаті чого сформувалася нова реальність і нові виклики, які вимагають нових способів досягнення міждержавних компромісів і дипломатичних узгоджень як в рамках ЄС, так і в міжнародному середовищі. Сучасні комунікативні технології сприяють поширенню впливу ЄС у міжнародних відносинах, вирішенню зовнішньополітичних завдань наднаціональних інститутів, формуванню нової політичної архітектури європейського регіону.

Функції ЄС як міжнародного актора щодо забезпечення інтересів у глобальному управлінні зумовлені зростанням конкуренції впливів та параметрів політичного позиціонування, істотною трансформацією інноваційного ресурсу, включенням до активів зовнішньополітичних стратегій інструментарію як прямого, так й опосередкованого впливу, що надає нові можливості для позиціонування та іміджування ЄС на міжнародній арені. Серед інноваційних інструментів діяльності

ЄС останнім часом виокремлюються стратегічні комунікації, спрямовані на забезпечення взаємодії і формування тривалих формальних та неформальних зв'язків між різними структурами, інститутами, персоналіями на рівнях «бізнес і держава», «держава і суспільство», «бізнес і суспільство», «експертне співтовариство і бізнес», «експертне співтовариство та органи влади», «органи влади та інститути громадянського суспільства» тощо з метою реалізації різноманітних політичних, комерційних або соціальних проектів, у тому числі за допомогою публічної дипломатії або спеціальних інформаційних кампаній [1].

Проблема стратегічних комунікацій останнім часом стала актуальною для досліджень з міжнародної політики як з погляду визначення понятійно–категоріальних характеристик зовнішньополітичного інструментарію, так і прикладного аспекту діяльності міжнародних акторів. На думку дослідників, терміни «стратегічні комунікації» та «стратегічна комунікація» більш широко стали використовуватися у 1990–х рр. Наступний графік (рис. 1) показує, наскільки часто він з'являється серед усіх книг окремих років, відсканованих проектом Google Books [2].

Рис. 1. Еволюція термінів

До недавнього часу питання стратегічних комунікацій розглядалися переважно у США в наукових, політичних і

комерційних колах, проте, як констатують українські аналітики, поняття стратегічних комунікацій дедалі частіше починає з'являтися в нормативних та аналітичних документах різного рівня і в Україні. Таким чином, «Україна, нарешті, дозріла до артикуляції цієї теми ... вже відбулася легітимація поняття «стратегічні комунікації» у Воєнній доктрині України, затвердженою Указом Президента України від 24 вересня 2015 р.» та у Аналітичній доповіді до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році» [3–4].

У Воєнній доктрині України подано таке визначення стратегічних комунікацій: «Стратегічні комунікації – це скоординоване і належне використання комунікативних можливостей держави – публічної дипломатії, зв'язків із громадськістю, військових зв'язків із громадськістю, інформаційних та психологічних операцій, заходів, спрямованих на просування цілей держави» [3].

Звернення української наукової думки до стратегічних комунікацій, по суті, бере початок з праці Г. Почепцова «Стратегічні комунікації в політиці, бізнесі та державному управлінні», в якій актуалізується думка, що поява і використання комунікативних технологій зумовлюються інформаційним розвитком світу, високою технологічністю матеріальних та інтелектуальних ресурсів, новою роллю громадської думки у процесах формування міжнародної політики й ухвалення керівних рішень. Що стосується стратегічних комунікацій, то передусім підкреслюється, що такі інструменти передбачають комплекс ситуацій, які заповнюються в межах тактичних дій, а їхня оцінка і тип наповнення визначаються на принципово іншому рівні, з певною перспективою для виконання завдань, поставлених у

межах стратегії. Відповідно, зазначається у науковій праці, у стратегічних комунікаціях важливу роль відіграє стратегічне планування, базовою вимогою якого є координування загальної програмної мети і окремих цілей, які стосуються кожної групи громадськості, тобто конкретної цільової аудиторії, та виробленої керівництвом стратегії, яка здатна забезпечити бажаний результат[5].

Серед останніх наукових публікацій варто звернути увагу на статті: А. Баровської, присвячені стратегічним комунікаціям НАТО [6]; Д. Дубова, що концептуалізував поняття стратегічних комунікацій, висвітлив його розуміння та основні проблемні напрями розбудови системи стратегічних комунікацій в Україні [7]; О. Кушнір, яка акцентувала увагу на місці стратегічних комунікацій в українському державотворенні [8]; В. Ліпкана, що здійснив експертний аналіз проекту Стратегії розвитку ефективних комунікацій у ЗСУ та проаналізував роль стратегічних комунікацій в протидії гібридній війні проти України С. Соловйова, що дослідив основні характеристики стратегічних комунікацій [13]; Є. Макаренко, яка проаналізувала концептуальні і прикладні аспекти стратегічних комунікацій як інноваційного інструментарію у сфері міжнародних відносин та їхню роль у практиці дипломатичної діяльності провідних міжнародних акторів та України [14]; М. Ожевана, який розглянув глобальні війни стратегічних наративів [15]; Т. Безверхнюк, що дослідила тенденції розвитку кваліфікаційних потреб у спеціалістах зі стратегічних комунікацій [16] тощо.

Більшість зарубіжних дослідників стратегічних комунікацій вважають, що наразі спостерігаються суттєві проблеми щодо сприйняття універсального тлумачення стратегічних комунікацій, оскільки такий інструментарій

використовується і в державному управлінні, і в міжнародних відносинах, і в діяльності корпорацій і неформальних організацій. Зокрема, К. Пол (Christopher Paul), фахівець з RAND Corporation, зазначав, що не існує консенсусу щодо визначення стратегічних комунікацій. Фахівець проаналізував численні офіційні і неофіційні визначення стратегічних комунікацій і виявив, що в основному вони є узгодженими, проте відрізняються в деталях. Аналітик виокремив щонайменше три реальні відмінності у тому, як уявляють собі науковці стратегічної комунікації:

– По–перше, це відмінності між трансляванням і взаємодією: передача інформації (транслявання) – це одностороння комунікація. Діалог і врахування особливостей суспільства – це багатостороння комунікація, взаємодія суб’єктів комунікації.

– По–друге, інформування і вплив (дехто припускає, що метою стратегічної комунікації є вплив, інші вважають, що метою є просте інформування без впливу). К. Пол вважає таку дихотомію помилковою, оскільки «...факти говорять самі за себе» тоді, коли фактами є, що сказати. Кожне надання інформації є актом переконання» [17]. Разом з тим, дослідник підкреслює, що слід розрізняти благотворний вплив і маніпуляцію. Обман, маніпулювання, пропаганда – всі ці неадекватні форми впливу, які є нестійкими в сучасному інформаційному середовищі, підбивають довіру нинішніх і майбутніх повідомлень і зусиль. Стратегічна комунікація – це вплив, що містить правду, прихильність до достовірності, і слід їх називати «добросовісними переконаннями» [17].

– По–третє, існують різні трактування основ стратегічної комунікації. Так. К. Пол вважає, що ядром стратегічних комунікацій є переконання, повідомлення, вплив і переконання

у політичних цілях. Стратегічна комунікація не повинна розглядатися тільки як інструмент боротьби з насильницьким екстремізмом. «Важлива частина зусиль уряду – слухати так само важливо, як і транслювати. Стратегічна комунікація спрямована на те, щоб говорити, слухати, демонструвати добру волю до всіх людей світу. Зараз більш, ніж коли-небудь, сприйняття і розуміння образів, політики і дій буде залежати від підтримки, яку вони отримують від різних груп населення» [17].

Переконання розуміються як основна форма впливу, яку повинні застосовувати у своїй діяльності служби стратегічних комунікацій. Його головна відмінність від маніпулювання в тому, що маніпулятор, впливаючи на свідомість людини, не залишає їй вибору. Переконання передбачає свідомий добровільний вибір та підтримку людиною певних цінностей, ідей та думок. Переконання – це управління думками людей за допомогою різного роду аргументації. Мистецтво аргументації, що лежить в основі переконання, передбачає використання найефективніших прийомів і методів міркування, які забезпечують доказовість і переконливість певної інформації, ідеї тощо. На відміну від маніпуляції переконання передбачає свідоме сприйняття людьми первинних ідей та цінностей, що робить громадську думку більш компетентною та стійкою, тому за допомогою стратегічних комунікацій переконують, а не примушують діяти певним чином [18].

Ефективне інформування, за допомогою якого впливають, вимагає чітких цілей. Повідомлення, вплив і переконання на підтримку національної політики вимагають розуміння мети політики, і якщо вона буде ясна як певний набір установок аудиторії, поведінки, або сприйняття, аудиторія буде підтримувати ці цілі. Як слушно зауважує Е. Голдман,

«ефективне стратегічне спілкування вимагає чітких, послідовних основних повідомлень, які впливають з мети політики» [19]

«Дії говорять гучніше, ніж слова» – цей трюїзм, на думку К. Пола, є центральною конструкцією ефективних стратегічних комунікацій, оскільки будь-яка реалізація стратегічної комунікації, яка включає в себе тільки традиційні зв'язки, такі як обмін повідомленнями, прес-релізи, відносини зі ЗМІ і т.д., вважається неуспішною. Це справедливо, навіть якщо вона включає в себе нетрадиційні засоби масової інформації, такі як Інтернет або технології нових медіа чи індивідуальну участь. «Щоб бути успішними, стратегічні комунікації повинні включати в себе комунікативний зміст політики і сигнали дій та зображення». Відтак К. Паул пропонує таке робоче визначення стратегічних комунікацій: «...узгоджені дії, повідомлення, образи й інші форми сигналізації або взаємодії, призначені для інформування, впливу або переконання аудиторії, обраної на підтримку національних цілей» [17].

На думку українських дослідників Т. Безверхнюк та Т. Сивак, стратегічні комунікації слід трактувати двояко: і як процес (узгодження слів і справ з метою впливу та надання інформації), і як результат цього процесу. Вони мають бути несуперечливими для різних цільових аудиторій: меседжі, створювані для різних груп громадськості не повинні суперечити один одному [16].

Вдалих приклад у цьому контексті наводить А. Баровська: промова Дж. Буша з приводу терористичних атак 11 вересня 2001 р., де «війни проти терору» порівнювалися з хрестовими походами та зіткненням цивілізацій – «ти або з нами, або з терористами» – здивувала європейських партнерів, проте викликала глибоку тривогу в мусульманських країнах. Його слова були призначені для внутрішнього споживання, де вони

дійсно були сприйняті позитивно, але транслявання цієї промови на міжнародну спільноту виявилось помилкою стратегічних комунікацій. «Це не тільки підтвердило наратив Аль–Каїди, що сіоністсько–християнський альянс спрямований на знищення ісламу, а й сформувало у багатьох поміркованих мусульман думку, що американці були залучені до боротьби з ісламом як таким» [6].

У цьому контексті варто пояснити й ті зміни, що з'явилися останнім часом при використанні назви «Ісламської держави» (ІГ, ІГІЛ) у Європі. «Франція буде безжально боротися з варварами з ДАІШ», – заявив на ранок після паризьких терактів президент Франції Ф. Олланд, виступаючи перед парламентом. Ще у вересні 2014 р. глава МЗС Франції Л.Фабіус закликав французьку громадськість відмовитися від позначень ІГ і ІГІЛ, тому що «це терористичне угруповання, а не держава», а назви «Ісламська держава» або «Ісламська Держава», на його думку, «стирають кордони між ісламом, мусульманами та ісламістами» [20]. З тих пір аббревіатуру ДАІШ вживають французькі ЗМІ, а після паризьких терактів ця тенденція значно посилилася – тепер інші позначення цього угруповання джихадистів зустрічаються досить рідко.

Скорочення ДАІШ вперше почало вживатися в арабському інформаційному просторі від арабської аббревіатури, що означає назву терористичної організації ІГІЛ: «аль–Даула аль–Ісламія фі аль–Ірак ва аль–Шам». Зазначають, що іракські курди використовують його з моменту появи ІГІЛ, не зважаючи на те, що це скорочення дратує бойовиків угруповання ІГ, є образливою назвою для терористів і небезпечною для тих, хто його вживає. Таким визначенням користуються також ассирійські християни, що воюють з ісламістами. Психологи вважають, що кожного разу, коли вимовляється словосполучення «Ісламська

держава», у підсвідомості людей глибше фіксується зв'язок між тероризмом і ісламом, а також навіюється страх перед цим угрупованням. У людей формується сприйняття ІГ за такою схемою: «Ісламське – значить терористичне, держава – значить якесь міцне структурне утворення» [20].

«Стратегічна комунікація – це системна комунікація, орієнтована на встановлення довгострокових взаємозв'язків між організацією, її зовнішніми і внутрішніми аудиторіями, які допомагають досягати організаційних цілей» [21]. Така комунікація орієнтована не стільки на короточасні потреби/бажання цільових аудиторій, скільки на їх цінності, що допомагають встановити довгострокове взаєморозуміння і ефективну комунікацію з цільовими групами.

Український юрист В. Ліпкан слушно підкреслює, що основними складовими стратегічних комунікацій є:

- інтеракціоністський блок: публічна дипломатія; залучення ключового лідера; зв'язки зі ЗМІ, з органами державної влади, з громадськістю, внутрішня комунікація;

- інформаційно–психологічний блок: інформаційні, психологічні, спеціальні операції;

- технічний блок: кібернетична безпека, протиборство в електромагнітному просторі;

- військовий блок: блок військового та цивільно–військового співробітництва; документування подій, безпека операцій, заходи активного впливу [12].

Отже, проблема стратегічних комунікацій фактично легітимізована в Україні, водночас дослідження європейського виміру стратегічних комунікацій у контексті подальшого розширення діалогу, співробітництва та координації дій з ЄС та НАТО є важливими для втілення Угоди про асоціацію України з ЄС.

У цьому контексті важливими для аналізу вважаються документи ЄС з питань безпеки початку другого десятиріччя ХХІ століття, що відображають тогочасні підходи об'єднання до розвитку і використання стратегічних комунікацій у відносинах з провідними міжнародними акторами.

Так, у другій половині 2015 р. в структурах Європейського Союзу, країнах-членах, а також у провідних науково-дослідних та експертних центрах Європи розпочалася робота над створенням Глобальної стратегії зовнішньої політики і безпеки ЄС, яка у червні 2016 р. була представлена під назвою «Спільне бачення, спільні дії: сильніша Європа» [22]. Як зазначається у документі, стратегічні пріоритети глобальної стратегії ЄС передбачають «підтримку публічної дипломатії в різних сферах для налагодження контактів між зовнішньою політикою ЄС і спільнотою європейських країн, для об'єктивного інформування стратегічних партнерів щодо здійснення зовнішньої політики, підвищення узгодженості і інтенсивності обміну інформацією про принципи і дії ЄС на міжнародній арені, оперативне спростування дезінформації, забезпечення відкритості медіа-середовища всередині і за межами ЄС» [23].

Стратегічна комунікація не є новою концепцією для ЄС, проте її значення для зовнішньої та внутрішньої політики і безпеки зростає в контексті поширення дезінформації в ЄС Російською Федерацією щодо українського конфлікту та пропагандистських кампаній джихадистів у різних регіонах світу. Більш того, як зазначають європейські аналітики [24], глибоке її розуміння може допомогти в оцінці того, як цей термін може бути застосований до дій і акторів стратегічних комунікацій ЄС. Доцільним вважається визначення, яке запропонували у 2011 р. дослідники Королівського інституту міжнародних відносин, незалежного інституту політики у Лондоні (Chatham House, the

Royal Institute of International Affairs), які окреслили стратегічні комунікації як «систематичний ряд послідовних і узгоджених заходів, що проводяться на стратегічному, оперативному і тактичному рівнях, які дозволяють розуміти цільові аудиторії і визначають ефективні канали для просування і підтримки конкретних типів поведінки» [25].

«Стратегічні комунікації, йдеться у Глобальній стратегії зовнішньої політики і безпеки ЄС, передбачають здійснення інвестицій в громадську дипломатію в різних сферах, щоб налагодити контакти між зовнішньою політикою ЄС та громадянами і краще інформувати партнерів про проведену політику. Для цього потрібне підвищення узгодженості і швидкості обміну інформацією про принципи і дії, оперативне спростування дезінформації, забезпечення відкритості медіа-середовища всередині і за межами ЄС як на локальному рівні, так і через соціальні медіа» [22].

Крім того, акцентується питання щодо необхідності неформального діалогу і розширення співробітництва та координації ЄС з НАТО щодо ситуаційної обізнаності, стратегічних комунікацій, кібербезпеки і «запобігання та уникнення кризових ситуацій», щоб протистояти гібридним загрозам при дотриманні принципів відкритості і автономності процесу прийняття рішень кожною організацією [26].

НАТО визначає свої стратегічні комунікації як «скоординоване і належне використання діяльності у галузі комунікацій та можливостей у сфері громадської дипломатії, зв'язків з громадськістю, військових зв'язків з громадськістю, інформаційних і психологічних операцій для підтримки політики Альянсу, операцій і діяльності, а також для просування цілей НАТО» [27].

Ключовими компонентами процесу реалізації стратегічних комунікацій представники НАТО називають:

- розуміння владою суспільства, його інформування та залучення для просування інтересів і цілей через вплив на сприйняття, настанови, переконання та поведінку;

- узгодження дій, зображень, висловлювань на підтримку політики й планування з метою досягнення всеосяжних стратегічних цілей;

- визнання того, що всі операції і види діяльності є важливими компонентами процесу комунікації, оскільки все, що говорить і робить комунікаційний центр або не спромігся сказати й зробити, має передбачувані й непередбачувані наслідки для цільових і нецільових аудиторій;

- визнання того, що стратегічні комунікації є не додатковими діями, а невід’ємною частиною планування та реалізації усіх операцій та видів діяльності [28].

ЄС констатує, що буде активізувати свої зусилля зі стратегічних комунікацій і «свій внесок у справу колективної європейської безпеки в тісній співпраці зі своїми партнерами, починаючи з НАТО», координуючи, перш за все, СтратКом цієї організації для боротьби з дезінформацією і гібридними загрозами. Йдеться також, що СтратКом–Схід підтримуватиме контакти зі СтратКом НАТО в Ризі [29].

У Спільній рамковій програмі ЄС щодо протидії гібридним загрозам від 6 квітня 2016р., зазначалося, що призвідники гібридних загроз можуть систематично поширювати дезінформацію, в тому числі в межах цілеспрямованих кампаній в соціальних мережах, прагнучи радикалізації громадськості та дестабілізації суспільства, а також контролювати політичні наративи. Здатність реагувати на гібридні загрози з використанням звукових стратегій комунікацій має важливе

значення, а забезпечення миттєвих фактичних відповідей і підвищення рівня поінформованості суспільства про гібридні загрози стає основним фактором для створення соціальної стабільності [30].

До прийняття Глобальної стратегії зовнішньої політики і безпеки ЄС інституції наднаціональної організації здійснили низку заходів, реалізація яких відбувалася у контексті стратегічних комунікацій. Найбільш суттєвими, на погляд фахівців, виявилися дослідження цільових аудиторій та створення інституційних структур, за допомогою яких можливе вирішення основних завдань стратегічних комунікацій. За дослідженнями Євробарометра (2015 р.), міжнародного проекту регулярних опитувань громадської думки, що здійснюється під егідою Європейської Комісії щодо основних загроз для безпеки ЄС, з'ясувалося, що: загалом європейці відчують себе безпечно; дев'ять з десяти чоловік згодні, що їх безпосереднє оточення безпечно для життя, з них 53% повністю згодні і 37%, як правило, погоджуються; менше однієї десятої респондентів (9%) не згодні, що їх безпосереднє оточення є безпечним для життя. Разом з тим, були виявлені загрози і виклики, що турбують європейців. Респондентам було запропоновано визначити, в чому вони вбачають найбільш важливі проблеми для безпеки ЄС [31].

Таблиця 2

Як ви думаєте, які проблеми є найбільш важливими для безпеки громадяни ЄС в даний момент?

	Загрози та виклики	% відповідей	
		2011	2015
1.	Тероризм	33	49
2.	Економічні та фінансові кризи	34	27

	Загрози та виклики	% відповідей	
		2011	2015
3.	Бідність	18	23
4.	Організована злочинність	20	23
5.	Корупція	15	23
6.	Релігійний екстремізм	6	20
7.	Незаконна імміграція	16	19
8.	Кіберзлочинність	9	12
9.	Громадянські війни та інші війни	7	11
10.	Дрібна злочинність	5	8
11.	Ненадійність зовнішніх кордонів ЄС	10	8
12.	Екологічні проблеми або зміни клімату	12	7
13.	Стихійні лиха	11	6
14.	Ядерні катастрофи	10	4
15.	Будь-які інші форми виклику	6	7

Тобто, приблизно половина респондентів (49%) визначили тероризм як одну найбільш важливих проблем для безпеки ЄС, що є суттєвим збільшенням у порівнянні з 2011 р. Понад чверть респондентів (27%) вважають, що економічні та фінансові кризи є одними з найбільш важливих проблем безпеки (цей показник, навпаки, значно знизився порівняно з попереднім дослідженням). Три наступні виклики відзначає трохи менше чверті населення (23%) – бідність, організовану злочинність і корупцію.

Приблизно п'ята частина респондентів вважають релігійний екстремізм найбільш важливим викликом для безпеки. Цей показник збільшився на 14 пунктів. 19% відсотків респондентів розглядають незаконну імміграцію як одну з

найбільш важливих проблем для європейської безпеки. Майже десята частина респондентів одними з найбільш значущих викликів для безпеки громадян ЄС наразі вважають кіберзлочинність (12%), громадянські війни та інші війни (11%). Ще менша частка опитаних на перше місце поставили дрібну злочинність, ненадійність зовнішніх кордонів ЄС, екологічні проблеми або зміни клімату, стихійні лиха, ядерні катастрофи, будь-які інші форми виклику.

Дослідження виявило не лише ієрархію загроз і викликів безпеки загалом в Європейському Союзі, але й констатувало певні розбіжності в їх сприйнятті у різних країнах-членах ЄС. У 15 країнах тероризм виявився найбільшою згадуваною проблемою безпеки, і щонайменше 50% респондентів в дев'яти державах-членах також зазначали про це. Частка респондентів, які ставлять боротьбу з тероризмом на перше місце, коливається від 62% на Мальті і 60% в Данії до 22% в Латвії і 25% в Словенії. Нідерланди (38%), Данія (32%) і Бельгія (30%) мають найвищі пропорції людей, які думають, що релігійний екстремізм є для ЄС найбільш важливим викликом для безпеки.

Тільки у двох країнах економічна і фінансова криза розглядаються як найбільш згадувана проблема для безпеки ЄС— це Естонія (36%) і Фінляндія (31%). У шести країнах, найбільш згадуваною проблемою для безпеки ЄС є корупція, а саме: Іспанія (57%), Румунія (57%), Португалія (50%), Словенія (47%), Хорватія (38%) і Литва (38%). Проте в семи країнах менше однієї десятої частини респондентів згадують корупцію, найменше це стосується Фінляндії (3%).

Організовану злочинність вважають найбільш важливою проблемою безпеки лише в одній державі – Австрії (39%). Кіберзлочинність розглядають головною загрозою для безпеки

ЄС на Кіпрі (25%), у Німеччині (24%), в Естонії (21%), Люксембурзі (21%) і Нідерландах (20%). Згадкам про громадянські або інші війни віддали пріоритет у Литві (31%), Естонії (25%), Польщі (27%), Латвії (21%) і Швеції (20%). Нелегальна імміграція найвищі показники отримала на Мальті (46%), в Італії (40%) та Греції (33%), тобто в державах–членах ЄС, розташованих уздовж середземноморського імміграційного маршруту. Бідність найбільше згадується як одна з актуальних проблем безпеки в п'яти державах–членах: Греції (55%), Угорщині (46%), Хорватії (38%), Словаччині (37%) і Латвії (25%).

Серед численних загроз, з якими стикається Європа у 2016 р., пріоритет загрози з боку ДАІШ реєструється і в дослідженнях американської соціологічної служби Pew Research Center. Тероризм розглядається як найбільша загроза опитаними в дев'яти з 10 європейських країн. Але це не єдина значна загроза, що відчувається в Європі. Більш, ніж у половині всіх обстежених європейських країн, респонденти говорили про глобальні зміни клімату як серйозну загрозу для своєї країни, і багато хто з них також посилався на глобальну економічну нестабільність як серйозний виклик, особливо в країнах, що сильно постраждали від кризи євро, таких як Греція та Іспанія. Багато європейців побоюються загрози кібератак з інших країн. Криза біженців також стосується багатьох людей у всіх європейських країнах, проте оцінка загрози варіюється в залежності від країни. Більшість опитаних у Польщі, в Угорщині, Греції та Італії говорять про велику чисельність біженців, які покидають Ірак і Сирію, і вважають мігрантів серйозною загрозою для їх країни. У Німеччині і Швеції про цю проблему говорять значно менше респондентів [32].

Розглядаючи можливі шляхи вирішення проблем безпеки в ЄС, респонденти аналізували список з шести організацій або установ, щоб відповісти на питання, наскільки важливу роль кожна з них повинна відігравати у забезпеченні безпеки громадян в їхній країні.

Таблиця 3

Яку роль повинна грати кожна з наступних організацій або установ у забезпеченні безпеки громадян в (нашій країні)? (%)

	Організації або установи	Дуже важлив у роль	Досить важлив у роль	Обмежену роль	Не грає ролі
1.	Поліція та інші публічні органи	68	25	5	1
2.	Судова система	61	28	7	2
3.	Армія	46	31	17	4
4.	Самі громадяни	44	35	16	3
5.	Інститути і агентства ЄС	32	37	19	5
6.	Об'єднання громадян	26	38	24	6

Фактично понад дев'ять з десяти респондентів вважають, що відігравати важливу роль у забезпеченні безпеки громадян повинна поліція. Майже дев'ять десятих опитаних таку роль відводять судовій системі, а понад три чверті респондентів важливу роль у забезпеченні безпеки відводять армії. Для майже восьми з десяти респондентів саме громадяни повинні виконувати дуже важливу або досить важливу роль у

забезпеченні безпеки. На п'ятому місці опинилися інститути і установи ЄС, на шостому – об'єднання громадян .

Оцінюючи роботу перелічених організацій та установ, більшість респондентів вважають, що поліція та інші правоохоронні органи роблять достатньо для боротьби з тероризмом і незаконним обігом наркотиків, проте значна частина респондентів вважає, що вони роблять недостатньо для боротьби з торгівлею людьми і сексуальною експлуатацією, відмиванням грошей і корупцією.

Отже, хоча європейці, взагалі кажучи, відчують себе в безпеці, але в той же час, зростає занепокоєння з приводу таких загроз для безпеки, як тероризм і релігійний екстремізм. Більшість респондентів вважають, що права і свободи громадян були обмежені з причин, пов'язаних з боротьбою з тероризмом і злочинністю. І хоча половина респондентів вважають, що нові технології позитивно впливають на безпеку громадян в ЄС, чверть з них висловлюють певну стурбованість, що ці технології можуть насправді мати негативні наслідки для європейської безпеки [32].

Прийняття Глобальної стратегії зовнішньої політики і безпеки ЄС змусило інституції ЄС здійснити низку заходів, реалізація яких відбувалася у контексті стратегічних комунікацій. Зокрема, це стосується інституціональних заходів, що сприятимуть вирішенню основних завдань стратегічних комунікацій. Так, у 2015 р. в ЄС було вирішено створити регіональні групи зі стратегічної комунікації, які працюють за різними організаційними принципами. На сьогодні їх функціонує три:

– Арабський СтратКом (Arabic StratCom Task Force; Stratcom South Task Force), спрямований на регіон північної Африки;

– Консультативна група стратегічних комунікацій по Сирії (Syria Strategic Communications Advisory Team – SSCAT);

– Оперативна робоча група зі стратегічних комунікацій СтратКом–Схід (East StratCom Task Force);

Крім того, одним з перших питань, що виникли, було: навіщо потрібна стратегічна комунікація з арабським світом? Фахівці вважають, що є принаймні три причини, чому інвестиції в стратегічну комунікацію в цій частині Європи є нагальним питанням:

– по–перше, завдяки хвилі біженців в Європейський Союз і підвищенню активності правих екстремістських угруповань на всій території ЄС, з одного боку, і терористичним атакам на території Європи, з іншого боку, серйозно постраждали відносини Європи з мусульманським співтовариством;

– по–друге, терористичні групи, такі як ДАІШ є не тільки джерелом нестабільності в арабському світі, оскільки їх агресивна ідеологія призвела до радикалізації багатьох європейських громадян, а теракти в Парижі і Брюсселі продемонстрували, що протидія терористичній пропаганді і пропаганді джихадистів стала ключовим елементом європейської реакції;

– по–третє, в рамках цих зусиль, ЄС повинен гарантувати, що він також звертається до першопричин радикалізації в третіх країнах і більш ефективно передає ці зусилля [13].

Арабський СтратКом не має спеціальної групи експертів, замість цього він спирається повністю на співробітництво з установами Європейської служби зовнішніх зв'язків (в тому числі делегацій ЄС в регіоні), співробітниками Європейської комісії і координатором ЄС з боротьби з тероризмом [33].

Функції координатора ЄС у боротьбі з тероризмом, зокрема і в галузі комунікації, представлені на сайті Європейської Ради наступним чином:

- координація роботи Європейської Ради по боротьбі з тероризмом;

- надання рекомендацій з питань політики і пріоритетних напрямів діяльності в Раді на основі аналізу загроз і доповідей, підготовлених Центром аналізу розвідки ЄС і Європолу;

- стеження за здійсненням стратегії ЄС у боротьбі з тероризмом;

- моніторинг всіх інструментів, що є в розпорядженні Європейського Союзу, для регулярного інформування Європейської Ради про ефективність реалізації його рішень;

- координація дій з відповідними підготовчими органами Європейської Ради, Європейської Комісії та Європейської служби зовнішньополітичних справ та інформування їх про свою діяльність;

- забезпечення активної ролі ЄС у боротьбі з тероризмом;

- поліпшення комунікації між ЄС і третіми країнами в цій сфері діяльності [34].

Комунікаційне забезпечення антитерористичної діяльності дослідники пропонують вважати конкретним проявом стратегічної комунікації – «проектування державою в масову свідомість певних стратегічних цінностей, інтересів і цілей шляхом адекватної синхронізації різнобічної діяльності в усіх сферах суспільного життя з її професійним комунікаційним супроводом». При цьому визначальною якістю стратегічної комунікації є «синхронізація слів» (пропаганди) «і справ» (довгострокової державної політики) і того, як вони будуть сприйняті цільовими аудиторіями. Як стверджують експерти, оскільки система стратегічної комунікації ЄС лише

формується і остаточно не склалася, потенціал координатора як суб'єкта стратегічних комунікацій реалізується не повною мірою [35].

У центрі уваги Арабського СтратКому знаходиться продукування позитивних повідомлень про діяльність ЄС у регіоні та протидія стратегічним комунікаціям ДАІШ. З практичної точки зору, основні проекти Цільової групи здійснюються спільно з делегаціями ЄС як в регіоні, так і на місцевому рівні. Наразі три делегації ЄС як представницькі дипломатичні установи в Єгипті, Йорданії та Марокко працюють над пілотними проектами разом з арабським СтратКомом. Крім того, арабський СтратКом бере участь:

- в інформаційно–просвітницьких заходах та програмах, в тому числі надає підтримку арабським журналістам і блогерам;

- у забезпеченні діалогу з молодими арабськими лідерами і майбутніми лідерами думок (створення клубів «Друзі Європи» і «Молоді дипломати»);

- у заходах культурної дипломатії (підтримка кінофестивалів, он–лайн студентських обмінів, у використанні програми відвідувачів ЄС).

Щоб відповідати зростаючим завданням, преса та інформаційні бюджети в делегаціях ЄС вже отримали значну підтримку [33].

Як зазначають дослідники, на сирійському напрямі діє Консультативна група стратегічних комунікацій по Сирії (Syria Strategic Communications Advisory Team – SSCAT), підпорядкована Комісії ЄС і покликана за підсумками «мозкових штурмів» вносити пропозиції щодо комунікації на національному і транскордонному рівнях «на підставі безпрецедентної мобілізації громадянського суспільства у відповідь на теракти в Парижі». Функції останньої групи

пропонують розширити до вироблення рішень не тільки щодо ситуації в Сирії, але й з протидії ісламській радикалізації, в свідчить про необхідність застосування стратегічної комунікації. Показово і те, що East StratCom Team використовує для опису своєї діяльності термін «стратегічна комунікація», прийнятий в державній практиці, а SSCAT – термін «стратегічні комунікації», який більш застосовується в бізнесі [35].

Консультативна група стратегічних комунікацій по Сирії довела свою успішність у створенні мережі держав–членів, які для вирішення проблем застерігають своїх громадян від подорожей до Сирії або до інших конфліктних зон, де вони можуть приєднатися до терористичних груп і брати участь у терористичній діяльності. Наразі консультативна група Сирії через проведення шести мережевих нарад зі стратегічних комунікацій об'єднала 25 держав–членів ЄС, які обмінюються передовим досвідом у цій сфері. Обміни проходили за такими темами, як наукові дослідження, соціальні медіа та підготовка комунікаційних стратегій для протидії насильницьким екстремістським кампаніям. Проект передбачав підсумкову конференцію, де висновки і ноу–хау, набуті протягом усього проекту, будуть розподілені між спеціалістами з країн–членів та іншими зацікавленими сторонами [36].

Стратегічна комунікація повинна повною мірою використовувати медіа, як традиційні – друковані ЗМІ, візуальні та аудіо медіа, так і Інтернет–медіа та соціальні мережі. Європейська служба зовнішніх зв'язків, орієнтуючись на діяльність східних (East StratCom Task Force) і арабських (Arabic StratCom Task Force) центрів стратегічних комунікацій, орієнтованих на відповідні цільові групи, прагне оптимізувати використання лінгвістів, які, вільно володіючи відповідною

мовою, не є членами ЄС, і соціальних медіа-фахівців, які, не будучи членами ЄС, можуть контролювати інформацію та забезпечувати цілеспрямовану комунікацію, реагуючи на дезінформацію. Крім того, держави-члени, щоб подолати гібридні загрози, розробляють координаційні механізми стратегічних комунікацій для здійснення трактування і обліку дезінформації [30].

Європейські дослідники вважають, що стратегічні комунікації Росії є складними як з точки зору ідей, так і інститутів. Проведені як безпосередньо, так і через довірених осіб, вони формують певне сприйняття ЄС громадянами всередині Росії, у державах Східного партнерства або в самому ЄС та країнах-кандидатах. Передача повідомлень виявилася досить ефективною як з точки зору їхнього змісту, так і доставки до різних аудиторій. Саме тому Європейською службою зовнішніх зв'язків була створена Оперативна робоча група зі стратегічних комунікацій СтратКом-Схід (East StratCom Task Force), яка включає штатних працівників, відряджених з інститутів ЄС або держав-членів, більшість з яких володіє російською мовою [37].

Роль стратегічних комунікацій в просуванні цілей політики ЄС в країнах Східного партнерства узагальнена в Декларації, що була ухвалена на саміті Східного партнерства в Ризі 22 травня 2015 р., яка визначила провідні цілі партнерства, спрямованого на побудову єдиного простору загальної демократії, процвітання, стабільності та розширення співпраці на основі взаємних інтересів і зобов'язань і підтримки динамічних процесів реформування в країнах Східної Європи, а також на зміцнення демократії, верховенства права, основних прав і свобод людини, а також принципів і норм міжнародного права.

Керівними принципами документу визнано ефективні комунікації для широкого загалу з огляду на те, що стратегічна комунікація ЄС щодо Східного партнерства повинна в першу чергу зосередитися на розвитку позитивних і ефективних повідомлень про політику ЄС по відношенню до регіону, які б дозволяли громадянам зрозуміти, що політичні та економічні реформи, які просуває ЄС протягом тривалого часу, позитивно впливають на їхнє повсякденне життя. Ці повідомлення мають чітко пояснювати універсальні цінності, які пропагує ЄС, включаючи прихильність до демократії, верховенства права, боротьби з корупцією, права меншин та свободи вираження думок і незалежності засобів масової інформації. У разі необхідності, ЄС також має передбачити і реагувати на дезінформацію, пов'язану з ЄС [29; 37].

До основних напрямів дій запропоновано підвищення потенціалу стратегічної комунікації ЄС, зокрема розробка Stratcom спеціальних матеріалів з пріоритетів функціонування об'єднання, які будуть надаватися в розпорядження політичного керівництва ЄС, прес-служб, делегацій ЄС і держав-членів ЄС, проведення комунікаційних кампаній, спрямованих на ключові аудиторії. Дії Stratcom Team East спиратимуться на поточну діяльність інституцій ЄС і держав-членів ЄС. Також враховано мережевий інструментарій у програмі Східного партнерства, оскільки розробка ефективних мереж має ключове значення для посилення результативності і ефективності комунікаційної діяльності, що здійснюється Stratcom East Team. Передбачається, що мережі забезпечуватимуть платформу для обміну ідеями, щоб посилити комунікаційні повідомлення, а також координувати діяльність мереж щодо Східного партнерства на рівні ЄС.

Мережі будуватимуться поетапно, щоб охопити ключових комунікаторів в дипломатичних установах і делегаціях ЄС, державах–членах ЄС, односторонців з третіх країн, в регіональних і міжнародних організаціях, а також в адміністраціях країн–партнерів. Паралельно розробляються мережі для журналістів та громадянського суспільства для більш ефективної комунікації з ЄС і підтримки незалежних засобів масової інформації в регіоні та для комунікації з європейською спільнотою. ЄС прагне підтримувати в регіоні цільові програми професійної підготовки журналістів та нарощування потенціалу засобів масової інформації, зокрема, за допомогою відкритої комунікаційної програми 2015–2019 рр., яка ґрунтуватиметься на досвіді попередньої програми і включатиме можливості розміщення інформації для обміну досвідом на платформі ЄС [14; 37].

Групою зі стратегічних комунікацій СтратКом–Схід був підготовлений план дій для реагування на дезінформаційні кампанії Росії, який містив три основні завдання: ефективна комунікація та просування політики ЄС щодо Східного партнерства; загальне зміцнення медійного простору в країнах Східного партнерства та державах–членах ЄС, включаючи сприяння свободі засобів масової інформації та зміцнення незалежних засобів інформації; удосконалення механізмів, що дозволяють ЄС передбачати, давати оцінку і реагувати на дезінформацію, поширювану зовнішніми акторами.

У плані йдеться про те, що комунікації на Сході повинні «в першу чергу зосередитися на створенні позитивних і ефективних повідомлень про політику ЄС щодо регіону». Брюссель має поширити повідомлення про реформи, які «можуть протягом тривалого часу позитивно вплинути на їхнє повсякденне життя» [37].

Команда СтратКом–Сходу займається розробкою комунікаційних матеріалів, проводить кампанії щодо роз'яснення політики ЄС в регіоні Східного партнерства, зокрема:

- попереджувальні комунікаційні кампанії з ключових напрямків політики ЄС, розробка відповідного позитивного наративу;

- застосування ситуативних комунікацій з актуальних і значущих питань діяльності ЄС;

- розвінчання міфів через аналіз тенденцій, роз'яснення та протидію дезінформації; підтримка проектів шляхом висвітлення діяльності ЄС у ключових галузях політики в регіоні. Цільова група випускає «Огляд дезінформації» і «Дайджест дезінформації» щотижня [37].

В «Огляді дезінформації» подаються усі можливі приклади російських дезінформаційних повідомлень у режимі реального часу. Так, у «Дайджесті дезінформації» порівнюється погляд прокремлівських ЗМІ на події в світі і на те, про що говорять незалежні російські джерела. Обидва продукти Оперативної робочої групи публікуються англійською і російською мовами [38]. Крім того, нещодавно почато розсилку прес–релізів і публікацій в Росію і запущено сайт російською мовою, який становить в середньому 190 000 унікальних переглядів сторінок на місяць, або 25% загального трафіка веб–сайту служби зовнішніх справ загалом. Оперативна робоча група також має аккаунт у Твіттері (@EUvsDisinfo) і сторінку у Фейсбуці (EUvsDisinformation) [37].

Прокремлівська кампанія з дезінформації розглядається аналітиками як спланована стратегія, коли одні і ті ж дезінформаційні матеріали публікуються на максимально

можливих мовах за допомогою максимально можливих ЗМІ і якомога частіше. Такий висновок ґрунтується на щоденному моніторингу дезінформації протягом 15 місяців: понад 2500 прикладів матеріалів, які суперечать загальновідомим фактам, тиражуються на 18 мовах і повторюються щодня. До такого ж висновку прийшли багато експертів в цій сфері, наприклад, журналісти групи StopFake, які регулярно фіксують сфабриковані новини і викривають, як той чи інший дезінформаційний матеріал поширюється і тиражується за допомогою різних каналів і на різних мовах [39].

Починаючи з січня 2017 р. «Огляд дезінформації» на сайті групи включає в себе публікації з аналізу свіжих дезінформаційних наративів, який раніше становив основу окремої розсилки «Дайджест дезінформації» [40]. Тут, зокрема зазначалося, що прокремлівську дезінформаційну кампанію можна аналізувати як з якісної, так і з кількісної точки зору. Прикладом кількісного підходу до оцінки кампанії з дезінформації стало дослідження онлайн статей про рейс МН–17, збитий над Східною Україною в липні 2014 р., замовлене MIT Technology Review [41] і проведене чеським стартапом Semantic Visions. За даними MIT Technology Review, у дослідженні були зіставлені 328614220 статей англійською та 58207194 статей російською мовами із середньою довжиною 3000 символів. Під час порівняння статей про МН–17 російською та англійською мовами Semantic Visions спочатку встановила і проаналізувала «контрольний приклад», визначивши «політично нейтральну» тему про подію в Росії з міжнародним значенням. Були обрані Зимові Олімпійські ігри в Сочі в 2014 р. Частка статей російською та англійською мовами становила один до 5,6, тобто статей англійською мовою було в 5,6 рази більше, ніж російською. Потім група перейшла до

вивчення двох політично більш делікатних тем: анексія Криму Росією і вторгнення Росії в Східну Україну. Тут картина не сильно змінилася: як обсяг, так і піки та мінімуми публікації статей за часовою шкалою можна було порівняти зі співвідношеннями, які спостерігалися в дослідженні статей про Олімпійські ігри в Сочі.

Але коли команда перейшла до дослідження статей про МН–17, картина кардинально змінилася. Незважаючи на те, що контрольовані владою і лояльні до влади ЗМІ Росії активно намагалися ввести читачів в оману щодо падіння МН–17, аналіз *Semantic Visions* показує, що обсяг статей російською мовою був значно нижчим, ніж можна було очікувати на основі закономірностей, що спостерігалися. «Спочатку Росія запропонувала історію про те, що МН–17 був збитий українським винищувачем, і можна було б припустити, що вона використовувала її для підтримки своєї версії». «Але схоже на те, що вони скоріше намагалися применшити подію» [41].

Крім того, *Semantic Visions* проаналізували повідомлення засобів масової інформації про «гуманітарний конвой» з Росії у Східну Україну через місяць після падіння МН–17. Була виявлена аналогічна картина заниження відомостей російською мовою. Даний результат показує, що ця ініціатива «була призначена не для російської громадськості, а для глобальної аудиторії в інформаційній війні» [41].

Дослідження *Semantic Visions* підтверджує високий ступінь політичного контролю над російськими ЗМІ, тобто те, як повідомлення ЗМІ регулюються з Кремля за допомогою системи «темників». Як зазначають аналітики, сучасні російські темники – це не письмовий жанр, а практика усних домовленостей, які ретельно приховують від громадськості

шляхом заперечення їх існування. Вони «спускаються» політичною верхівкою до ЗМІ за допомогою усних політичних брифінгів, нарад, які відвідують керівники ЗМІ, де отримують вказівки, основні тези яких потім передаються підлеглим, які в свою чергу діляться наративом зі своїми командами. Політична лінія передається зверху вниз, і завдання тих, хто знаходиться нижче по ланцюжку, полягає в тому, щоб «накидати» пропозиції, як зробити з цієї політичної лінії журналістський матеріал. Медійні атаки, дезінформація та інші форми пропаганди з'являються не тільки в результаті прямих вказівок зверху, але також – і, можливо, головним чином – через бажання тих, хто знаходиться внизу ланцюжка, зробити матеріал, який задовольнить начальство і буде відповідати політичному наративу, озвученому на брифінгу [42].

Дослідження масиву даних засвідчує, що домінуючі російськомовні ЗМІ можуть успішно применшувати значення події, незручної для російської влади, створювати плутанину за кордоном і відволікати увагу [43].

Якісний аналіз «Оглядів дезінформації», що охопив випуски, починаючи з листопада 2016 р. і по травень 2017р., виявив кілька основних напрямів дезінформації. Переважають наративи про Європейський Союз та його інститути, перегляд європейської історії, проблеми Сирії, проблеми України, проблемні ситуації в окремих країнах ЄС. У досліджуваний період особлива увага зосереджувалась на таких країнах, як Данія, Німеччина, Грузія, Молдова, Польща, прибалтійські країни, Чехія, Швеція тощо.

Щодо Польщі, то предметом дезінформації була тема агресії європейців до росіян. У №48 «Огляду дезінформації» йшлося про інформацію, подану на першому російському телеканалі в ток-шоу «Час покаже» [44]. Тут Польща була

представлена як країна, що сповнена ворожнечею до росіян. Насправді в опитуванні взагалі не фігурувало слово «ворожнеча»; в ньому запитували, крім іншого, про ставлення поляків до представників різних національностей, і результати показали, що найкраще вони ставляться до представників країн з високим рівнем життя [45].

У зв'язку з тим, що тема ворожнечі європейців до росіян є регулярно повторюваним наративом в прокремлівських ЗМІ, Аналітична робоча група зі стратегічних комунікацій East Stratcom вирішила перевірити це твердження, опитавши випадкових перехожих на вулицях Брюсселя, і з'ясувала, що думки громадян протилежні: «...не думаю, що ми ненавидимо росіян», «...ніколи не чули, щоб говорили «ненавидимо росіян» або «мені не подобаються росіяни», «...мені не подобається Путін», «...мені не подобаються його рішення» тощо [46].

Наприкінці 2016 р. спостерігалися дезінформаційні атаки з боку різних російських телевізійних каналів на держави Балтії. Предметом дезінформації була історія цих країн, пов'язана з їхнім перебуванням у СРСР, а також сучасне перебування країн в ЄС. Так, у програмі «Час покаже» стверджувалося, що прибалтійські країни повинні бути вдячні за те, що їм дозволили мирно вийти з Радянського Союзу і що Росія дала країнам Балтії свободу, про яку вони мріяли, проігнорувавши той факт, що Радянський Союз цю свободу свого часу відняв. У випуску № 49 «Огляду дезінформації» наведені факти, що прибалтійські країни оголосили про незалежність в 1990 і 1991 рр. 14 мирних прихильників незалежності в Литві і сім у Латвії було вбито, сотні були поранені радянськими військами, які намагалися придушити повстання. Всі три держави Балтії знову набули незалежність в результаті багаторічного опору радянському ладу. Невизнання

де-юре окупації країн Балтії країнами, що входять сьогодні в ЄС, а також США, Канадою, Австралією, а також ненасильницьким рухом в країнах Балтії, відомим як «співоча революція» [47].

На каналі «НТВ» у ток-шоу «Місце зустрічі» глядачі «дізналися», що сучасні Естонія, Латвія і Литва не можуть захищати свої власні інтереси через погану економічну політику; це було сказано, незважаючи на те, що прибалтійські країни стали прикладом успішної трансформації після 50 років радянської окупації: у 1995 р. ВВП на душу населення становив у Латвії 2,327 тис дол, а в 2015 – 13,664 тис дол; в Естонії відповідно 3,036 та 17,295 тис дол. Крім того, країни Балтії стали не лише прикладом успішного переходу до ринкової економіки, тут добре працюють демократичні інститути і правова система [47].

У тому ж ток-шоу лунали звинувачення щодо того, що держави Балтії створюють у себе режим апартеїду з метою дискримінації російськомовного населення; що країни Балтії взагалі ніколи не були незалежними. Разом з тим, факти засвідчують, що в жодній з країн Балтії немає режиму апартеїду. Уряд Естонії вважає інтеграцію громадян в естонське суспільство і просування естонського громадянства одним зі своїх пріоритетів і сприяє натуралізації всіх законних резидентів країни, які бажають отримати громадянство цієї держави. Число осіб без громадянства (з сірими паспортами) в Естонії поступово знижується: за даними Міністерства внутрішніх справ Естонії вони становлять сьогодні 80,01 тисячі (6% від всього населення в серпні 2016 р.) у порівнянні з 500 тисячами (32%) в 1992 р. Процес натуралізації в Латвії є одним з найбільш ліберальних в Європі. Більше того, мер Риги має російсько-литовське коріння. Литва надала громадянство

всім своїм резидентам в момент здобуття незалежності, навіть не вимагаючи від них знання литовської мови. Прибалтійські держави є суверенними державами, які приймають самостійні рішення, виходячи з інтересів національної безпеки кожної країни і блага людей, що живуть там. Ці країни добровільно вирішили стати членами ООН, ОБСЄ, НАТО, ЄС; Латвія і Естонія є членами ОЕСР, а Литва вже на шляху в клуб найбільш розвинених країн [47].

За повідомленнями російських джерел інформації, у прибалтійських країнах російські ЗМІ піддаються дискримінації, тому що свобода слова там обмежена [48]. Аналітична група зі стратегічної комунікації Схід вважає, що подібна дезінформація ґрунтується на тому, що литовський Комітет з радіомовлення та телебачення припинив передачі «РТР–Планета» на три місяці після того, як цей канал був визнаний винним у підбурюванні до війни і розпалюванні національної ворожнечі, що є порушенням директиви ЄС як мінімум двічі протягом 12 місяців, що не має ніякого відношення до «свободи слова» [48].

Кампанія з дезінформації спрямована і проти Німеччини. Предметом дезінформації тут дедалі більше стають факти сучасного життя країни. Так, наприкінці минулого року державне російське інформаційне агентство РІА «Новости» повідомило, що 700 тис німців були змушені виїхати з Німеччини через політику канцлера А. Меркель, хоча доказів на користь цього звинувачення представлено не було, більш того було проігноровано інформацію статистичного бюро Німеччини про те, що приблизно 140–150 тис німців щорічно виїжджає з країни [49].

ЗМІ, орієнтовані на поширення дезінформації, зробили новорічний святвечір в німецьких містах темою своїх

повідомлень: «...у Дортмунді напередодні Нового Року натовп з тисячі чоловіків, які співали «Аллах акбар», підпалила найстарішу церкву Німеччини» [49]. Повідомлення було приписано місцевому новинному сайту «Новини Рура» (Rur Nachrichten), де йшлося про маленьку пожежу, що почалася від феєрверку на лісах навколо церкви і тривала 12 хвилин, а сама церква св. Райнольда не є найстарішою в Німеччині (найстаріший – кафедральний собор в Трірі) [49].

Російські федеральні телеканали часто розповідають в своїх сюжетах про країну під назвою «Німеччина», але вона зовсім не схожа на справжню Німеччину. Регулярно повторюваними наративами є: у Німеччині немає свободи слова; прибуття біженців в Німеччині планувалися США з наміром змінити німецький менталітет і перетворити німців у лібералів і космополітів; влада Німеччини пригнічує своїх громадян, якщо вони проводять публічні протести проти іммігрантів, які вчинили злочини проти європейців; мета вкладу Німеччини в присутність НАТО в країнах Балтії – напасти на Ленінград (так, саме «Ленінград»); канцлер А.Меркель має комплекси східно-німецької жінки; вона і її партія поширювали антиросійську істерію; А. Меркель прагне окупувати Україну і втягує свою країну в конфлікт з Росією; уряд Німеччини підтримує неонацизм в Україні; Німеччина допомагає Україні в розробці ядерної зброї; у «альтернативної Німеччини» також є минуле з деякими раніше маловідомими елементами; німці знищили історію Росії, оскільки в кінці XVII століття вони підмінили російського царя Петра Великого на іншу людину; окупаційний режим, введений країнами-переможницями в Німеччині після Другої світової війни, поки не скасовано; з 1945 р. Німеччина є переможеною державою без суверенітету [50].

Як і інші країни ЄС, свою частку прокремлівської дезінформації отримала Данія. Наприклад, вона була зображена як країна з дефіцитом продовольства і поганими санітарно–гігієнічними стандартами. Стаття, присвячена інформаційній війні Росії в Данії, в датському онлайн–журналі Zetland, містить більш детальну інформацію про те, як прокремлівська дезінформація проникає в данські дебати [51].

Щорічна оцінка ризиків, опублікована Данською військовою розвідкою, підкреслює, що «Росія використовує широкий спектр інструментів, включаючи інформаційні кампанії через російський контрольоване держава ЗМІ, орієнтований на західні аудиторії; поширення неправдивої та упередженої інформації через російські аналітичні центри, дослідні інститути, офіційні інформаційні агентства, блогерів і коментаторів, які претендують на незалежність», тому «Росія залишиться серйозною проблемою для безпеки Заходу, включаючи Данію» [51].

До речі, міністр оборони Данії нещодавно привернув увагу міжнародної громадськості, поскаржившись на злом Росією облікових записів електронної пошти данських військових. «Це частина триваючої війни з російської сторони в цій сфері, де ми спостерігаємо дуже агресивну поведінку Росії», – заявив міністр оборони П.Кристенсен. В інтерв'ю данській щоденній газеті «Politiken» Ф.Хансен, старший експерт по Росії з Данського інституту міжнародних досліджень, заявив, що російська політика дезінформації і кібератак сформована на підставі ідеї про те, що «Росія воює із Заходом. [Вони] не знають, коли почалася війна, але що [вони] можуть з упевненістю сказати, так це те, що вона ніколи не закінчиться». Ф. Хансен робить висновок на песимістичній ноті: «Раніше я говорив, що мене це не сильно турбує, але я

поміняв свою думку. Той факт, що хтось може безкарно говорити щось, що усвідомлено є неправильним – це дійсно небезпечний шлях. В останні роки ситуація погіршилася – і не тільки через Росію. Тому, що цей принцип також використовується в західній політиці і західній пресі» [51].

Водночас констатується, що кампанії з дезінформації, що здійснюються прокремлівськими ЗМІ щодо європейських країн, спрямовані на послаблення і дестабілізацію ситуації в ЄС. Використовується або відверта брехня, щоб зганьбити конкретну людину або політичну силу, або «поширюється якомога більше суперечливої інформації, щоб переконати аудиторію в тому, що існує так багато версій події, що правду знайти неможливо» [39;52].

23 листопада 2016 р. Європейський парламент схвалив резолюцію під назвою «Стратегічні комунікації ЄС як протидія пропаганді третіх сторін» [52]. Документ, що був підготовлений польським депутатом А. Фотигою, серед загроз називає, зокрема, російські ЗМІ: окремо згадуються телеканал RT, агентство Sputnik, а також фонд «Руський мир» і Росспівробітництво. У документі міститься заклик до розширення повноважень СтратКом–Сходу і перетворення його у повноцінний Департамент Європейської служби зовнішніх справ. Конкретні пропозиції, що містяться в резолюції, спрямовані і на доповнення сфери діяльності СтратКом–Схід напрямком «Південь» (проти стратегічних комунікацій ДАІШ). Обидва явища, згадані в одному документі як загроза для європейської єдності варті підтримки та вдосконалення.

Отже, специфіка стратегічних комунікацій ДАІШ та Росії потребує протидії з боку окремих європейських СтратКомів, що вже діють в арабському та східному регіонах Європейської

політики сусідства, а також розширення діалогу, співробітництва та координації дій ЄС і НАТО у сфері стратегічних комунікацій на східному та південному напрямках.

Література

1. Комунікативні тренди міжнародних відносин. Монографія //Макаренко Є.А., Рижков М.М., Піпченко Н.О. та ін. – К.: Центр вільної преси, 2016. – 614 с.
2. Google books strategic communications <http://www.google.com.ua/search?q=google+books+strategic+communications+&btn=isch&source=univ&sa=X&ved=2ahUKewitp773o9TgAhUCi8MKHff3D0cQsAR6BAgFEAE&biw=1266&bih=869>
3. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України : Указ Президента України №555/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>
4. Аналітична доповідь до щорічного послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році. http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/poslanya_new-cc2e3.pdf
5. Почепцов Г.Г. Стратегические коммуникации: стратегические коммуникации в политике, бизнесе и государственном управлении. – К. : Альтерпрес, 2008. – 216 с.
6. Баровська А.В. Стратегічні комунікації: досвід НАТО / А. В Баровська // Стратегічні пріоритети, № 1 (34), 2015. – С. 147–152
7. Дубов Д. В. Стратегічні комунікації: проблеми концептуалізації та практичної реалізації //Стратегічні пріоритети. Серія: Політика. – 2016. – №. 4. – С. 9–23.
8. Кушнір О. В. Поняття та сутність стратегічних комунікацій у сучасному українському державотворенні / О.В. Кушнір // Право і суспільство. – 2015. – № 6. – С. 27–31.
9. Ліпкан В. А. Експертний висновок на проект Стратегії розвитку ефективних комунікацій у ЗСУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://goal-int.org/ekspertnij-visnovok-na-proekt-strategii-rozvitku-efektivnixkomunikacij-u-zsu/>
10. Ліпкан В. А. Концептуальний аналіз артикуляції стратегічних комунікацій в посланні президента України / В. А. Ліпкан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://goal-int.org/konceptualnij-analizartikulyacii-strategichnix-komunikacij-v-poslanni-prezidenta-ukraini/>
11. Ліпкан В. А. Роль стратегічних комунікацій в протидії гібридній війні проти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://goalint.org/rol-strategichnix-komunikacij-v-protidii-gibridnij-vijni-proti-ukraini/>
12. Ліпкан В.А. Поняття та структура стратегічних комунікацій на сучасному етапі державотворення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lipkan.com/ponyattya-ta-struktura-strategichnix-komunikatsij-nasuchasnomu-etapi-derzhavotvorennya/>
13. Соловйов С. Г. Основні характеристики стратегічних комунікацій / С. Г. Соловйов // Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія : Державне управління. – 2016. – Вип. 1. – с. 165–170.
14. Макаренко Є. А. Стратегічні комунікації в міжнародних відносинах // Міжнародні відносини Серія "Політичні науки". – 2017. – №. 15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3117/2798

15. Ожеван М.А. Глобальна війна стратегічних нарративів: виклики та ризики для України / М. А. Ожеван // Стратегічні пріоритети. Серія : Політика. – 2016. – № 4. – С. 30–40.
16. Безверхнюк Т. М. Тенденції розвитку кваліфікаційних потреб у спеціалістах зі стратегічних комунікацій / Т. М. Безверхнюк, Т. В. Сивак // Теоретичні та прикладні питання державотворення. – 2016. – Вип. 18. – С. 61–82
17. Paul C. Getting Better at Strategic Communication // RAND Corporation. Santa Monica, on July 12, 2011, 18 p. [Electronic resource] – Mode of Access: http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/testimonies/2011/RAND_CT366.pdf
18. Тихомирова Є.Б. Стратегічні комунікації як один з пріоритетів глобальної стратегії зовнішньої політики і безпеки ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/viewFile/3068/2756
19. Goldman, Emily, Strategic Communication: A Tool for Asymmetric Warfare / Small Wars Journal, October 6, 2007, p. 6. [Electronic resource] – Mode of Access: <http://smallwarsjournal.com/blog/strategic-communication-a-tool-for-asymmetric-warfare>
20. Как правильно называть организацию террористов — ИГИЛ, ИГ или ДАИШ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rus.delfi.lv/news/daily/abroad/kak-pravilno-nazyvat-organizaciyu-terroristov-igil-ig-ili-daish.d?id=46749485&all=true>
21. International Public & Corporate Communications . Quarterly Digest of Public Affairs News Issue # 0 – 2011, 27p. / What is strategic communications? [Electronic resource] – Mode of access: http://www.comipi.it/digest/comipidigest0_11.pdf
22. A Global Strategy for the European Union’s Foreign And Security Policy [Electronic resource] – Mode of Access: <http://www.iss.europa.eu/uploads/media/EUGS.pdf>
23. The EU Global Strategy: From Vision to Action [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://europa.eu>
24. Strategic communications – East and South. Report – № 30 – 29 July 2016 / Antonio Missiroli, Jan Joel Andersson, Florence Gaub, Nicu Popescu, John-Joseph Wilkins et al [Electronic resource] – Mode of Access: http://www.iss.europa.eu/uploads/media/Report_30_Stratcoms.pdf
25. Strategic communications and national strategy. Chatham House Report [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/public/Research/International%20Security/r0911stratcomms.pdf>
26. Intelligence Risk Assessment 2016. An assessment of developments abroad impacting on Danish security. – Access mode: https://fe-ddis.dk/SiteCollectionDocuments/FE/EfterretningsmaessigeRisikovurderinger/Risikovurdering_2016_EnglishVersion.pdf
27. NATO strategic communications – An evolving battle of narratives response [Electronic resource] – Mode of Access: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/586600/EPRS_BRI\(2016\)586600_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/586600/EPRS_BRI(2016)586600_EN.pdf)
28. NATO Strategic Communication: More to be Done? / Steve Tatham, Rita Le Page; National Defence Academy of Latvia Center for Security and Strategic Research [Electronic resource] – Mode of Access: http://www.academia.edu/6808986/NATO_Strategic_Communication_More_to_be_done
29. Joint Declaration of the Eastern Partnership Summit (Riga, 21–22 May 2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://eeas.europa.eu/archives/docs/eastern/docs/riga-declaration-220515-final_en.pdf
30. Joint Framework on countering hybrid threats a European Union response [Electronic resource] – Mode of Access: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016JC0018&rid=1>
31. Europeans’ attitudes towards security. Special Eurobarometer 432 http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_432_en.pdf
32. Stokes Bruce, Wike Richard, Poushter Jacob. Europeans Face the World Divided Many question national influence and obligations to allies, but share desire for greater EU role in global affairs / Stokes Bruce, Wike

- Richard, Poushter Jacob [Electronic resource] – Available at : <http://www.pewglobal.org/2016/06/13/europeans-face-the-world-divided/>
33. EU strategic communication with the Arab world [Electronic resource] – Available at : [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/581997/EPRS_BRI\(2016\)581997_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/581997/EPRS_BRI(2016)581997_EN.pdf)
34. Counter-Terrorism Coordinator [Electronic resource] – Available at : <http://www.consilium.europa.eu/en/policies/fight-against-terrorism/counter-terrorism-coordinator/>
35. Базаркина Д. Ю. Коммуникационные функции координатора ЕС по борьбе с терроризмом /Д. Ю. Базаркина // Власть, 2016, № 4, –С. 115–121.
36. Answer given by Mr Avramopoulos on behalf of the Commission [Electronic resource] – Mode of Access: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getAllAnswers.do?reference=E-2016-000505&language=EN>
37. Strategic communications – East and South. Report – № 30 – 29 July 2016 / Antonio Missiroli, Jan Joel Andersson, Florence Gaub, Nicu Popescu, John-Joseph Wilkins et al [Electronic resource] – Mode of Access: http://www.iss.europa.eu/uploads/media/Report_30_Stratcoms.pdf
38. ЕС теперь выпускает «Дайджест дезинформации» и на русском языке [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.euneighbours.eu/eastportal/news/latest/44178/%D0%95%D0%A1>
39. Means, goals and consequences of the pro-Kremlin disinformation campaign // <http://www.ispionline.it/it/pubblicazione/means-goals-and-consequences-pro-kremlin-disinformation-campaign-16216>
40. EU vs Disinformation. – Access mode: <https://euvdisinfo.eu/>
41. Big Data Exposes Big Falsehoods. – Access mode: <https://www.technologyreview.com/s/604225/big-data-exposes-big-falsehoods/>
42. Temnik – the Kremlin’s route to media control – Access mode: <https://euvdisinfo.eu/temnik-the-kremlins-route-to-media-control/>
43. Big data analysis of the pro-Kremlin disinformation campaign – Access mode: <https://euvdisinfo.eu/ru/big-data-analysis-of-the-pro-kremlin-disinformation-campaign/>
44. Огляд дезінформації, №48. – Режим доступу: <http://us11.campaign-archive2.com/?u=cd23226ada1699a77000eb60b&id=fc30b7ff17&e=58ad948282>
45. Polish Publicopinion, 4/2016. – Access mode: http://www.cbos.pl/PL/publikacje/public_opinion/2016/04_2016.pdf
46. Europeans about russophobia. – Access mode: <https://www.facebook.com/EUvsDisinfo/videos/1212996055413370/>
47. Огляд дезінформації, №49. – Режим доступу: <http://us11.campaign-archive2.com/?u=cd23226ada1699a77000eb60b&id=15b7b22163&e=58ad948282>
48. Nepaisant draudimų, rusiškas televizorius užkariauja Pabaltijį. – Access mode: <http://versijos.lt/nepaisant-draudimu-rusiskas-televizorius-uzkariauja-pabaltiji/>
49. Огляд дезінформації, №53. – Режим доступу: <http://us11.campaign-archive1.com/?u=cd23226ada1699a77000eb60b&id=9e70874d0c&e=58ad948282>
50. Alternative Germany. – Access mode: <https://euvdisinfo.eu/alternative-germany>
51. Focus on the information war: This is how Russia’s agenda spreads in Denmark – Access mode: <https://www.zetland.dk/historie/sOXVEKv3-aOZj67pz-3bd93>
52. EU strategic communication to counteract anti-EU propaganda by third parties. European Parliament resolution of 23 November 2016 [Electronic resource] – Mode of Access: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=//EP//NONSGML+TA+P8-TA-2016-0441+0+DOC+PDF+V0//EN>